

Emlékezni és felejtetni

Emlékműtrendek a rendszerváltozás óta

236

Az Athéni Charta a műemlékvédelem egyik alapdokumentuma, jelen esszé viszont nem a műemlékekről, hanem az emlékművekről szól. A műemlékvédelem alapkérdése, a „megőrizni vagy eltüntetni a múlt örökségét” az emlékművek világában is releváns. De amíg a műemlékek körében ideális esetben ez az éppen aktuális politikától független és bármikor feltehető kérdés, az emlékműveknek a politikához szorosan kapcsolódó világában koncentráltan, a politikai rendszerek megváltozásának idején merül fel a dilemma, hogy az új politikai rendszer mihez kezdjen az elmúlt rendszer köztéri örökségével. Bár a konferencia címében nyomatékkal szerepel, hogy a kérdés „itt és most” értendő, nem lennék történéssz, ha ezt az „itt és most”-ot nem kísérelném meg történeti kontextusba helyezni. Tekintsük át tehát először vázlatosan, hogy milyen válaszok születtek erre a kérdésre a 20. századi politikai rendszerváltozások során!

A 20. századra kell koncentrálnunk, hiszen az ezt megelőző politikai rendszerváltozás, az 1867-es kiegyezés idején mindössze egyetlen nem szakrális köztéri emlékmű állt az országban, a Hentzi-emlék a budai Várban. Ezt Ferenc József saját pénzéből állíttatta 1852-ben a három évvel korábbi ostromban elhunyt Heinrich Hentzi tábornok emlékére, aki a Vár osz-

rák parancsnoka volt, amikor a szabadságharc honvédserege visszafoglalta a budai Várat. Sem Hentzi, sem az emlékműve nem volt túl népszerű a magyarok szemében, a császár és király azonban tisztelte az életét érte feláldozó tábornok emlékét (még a hálószobájában is lógott egy festmény Hentzi haláláról), így a mindenkori magyar miniszterelnök a dualizmus első három évtizedében kénytelen volt első pillantását a Hentzi-emlékre vetni, ha kilépett munkahelye, a Sándorpalota ajtaján. Csak a 19. század utolsó évében sikerült rávenni az uralkodót a gyűlölt emlék áthelyezésére azzal a később be nem váltott ígérettel, hogy a főváros éppen ezen a helyen tervezi felállítani a meggyilkolt Erzsébet királyné szobrát. A Hentzi-emléket ekkor egy lakatnyanya udvarába helyezték át, Hentzi kriptája mellé. Itt verték szét aztán 1918 októberének végén, az őszirózsás forradalom napjaiban. Az első filmhíradók egyikében látható az a snitt, amelyben az október utolsó napján a Parlament előtt tartott tüntetésen egy jól öltözött, keménykalapos úr kalapáccsal püföli a tömegben a Hentzi-emlékről lefeszgetett fém- és kőreszleteket.

A forradalomból született Magyar Népköztársaság fennállása négy hónapja alatt a továbbiakban ügyet sem vetett az emlékművekre. Nem így az ezt követő, hasonlóan rövid lélegzetű Magyarországi Ta-

nácsköztársaság. Ugyan ezalatt is csak egyetlen szobrot törtek össze, a háborúért felelősnek tartott Ferenc József szobrát a Millenniumi emlékműről, de az oszlopcsarnokból kivették valamennyi Habsburg uralkodó szobrát, az 1919. május elsejei városinstalláció pedig azt mutatta, hogy hosszabb távon szakítani kívántak az egész magyar történelemmel. A történeti emlékműveket ugyanis bedeszálták, vörös textillel vonták be, és gipsz munkásfigurákkal, Marx, Engels és a munkásmozgalom más vezetőinek szobraival díszítették.

A Horthy-korszak kezdetén fel sem merült, hogy valamit el kellene tüntetni, hiszen a Tanácsköztársaság gipszeit elmosták az esők, de a Trianon után a korszak politikájának elsődleges céljává váló irredenta elültette az első nagy 20. századi ikonoklaszmosz csíráját. Ez menetrendszerűen be is következett a második világháború után, amikor a néhány évig polgári demokratikus, majd négy évtizedig kommunista politika – szakítva az irredenta célokkal – módszeresen eltüntette a Horthy-korszak ideológiai töltetű emlékműveit. Még az első világháborús emlékművekről is levésették az „ezeréves határok”-ra utaló feliratokat.

A Magyar Népköztársaságban 1948 után hegemon szerephez jutott kommunista politika ideológiai propagandájában nagy szerepet kaptak az emlékművek: szovjet hősi és felszabadulási emlékművek, Lenin-szobrok, a hazai és nemzetközi munkásmozgalom eseményeihez, fogalmihoz és vezetőihez kapcsolódó emlékművek százai lepték el a köztereket. S mivel a történe-

lem legfőbb tanulsága, hogy semmi nem tart örökké, vagyis hogy egyszer minden korszak véget ér, ezekenél az ideológiai töltetű propagandaeszközöknél már a felállítás pillanatában megkezdődött a majdani eltávolításukhoz vezető vizsszaszámlálás.

Az 1989–1990-es rendszerváltás után így természetesen újra fel kellett tenni a kérdést, hogy mi legyen a múlt köztéri hagyatékával. Spontán rombolás viszonylag kevés volt (Budapesten a belvárosi München-szobor és a csillaghegyi felszabadulási emlékmű, Debrecenben a tanácsköztársasági emlékmű), lebontás után általában a helyi múzeumok raktáraiba vagy udvarára kerültek ezek a szobrok, Budapesten pedig felépült a Szoborpark.

A történeti előzményekről az „itt és most”-ra térve nézzünk két történetet az elmúlt év budapesti szoborhistoriájából! Az egyik: a Magyar Nemzeti Bank (MNB) 2020 júniusában két egészen konkrét, immár látványtervekkel is rendelkező szoborcsoport felállítását kezdeményezte. Közterre, az MNB Krisztina körúti irodaháza elé terveztek felállítani egy hatalmas, medve és bika küzdelmét ábrázoló alkotást, míg az épület aulájába egy harminc méter hosszú, kettő-négy méter széles ezüst színű felhőből kilenc előugró, arany színű oroszlán szobra kerülne. Az MNB Ingatlan Kft. külön kérte a Közbeszerzési Hatóságot, hogy versenyeztetés nélkül adhassa ki a megbízást a lécszobraival ismertté vált szobrászművész cégének, mert a művek egyedi műalkotások, és azokat az adott cégen kívül más nem tudja sem megtervezni, sem kivitelezni. Pár

A német megszállás áldozatainak emlékműve

nappal későbbi hírek szerint a volt Postapalotába is két gigantikus alkotást rendelt az MNB ugyanettől a szobrásztól, egy 6,5 méter magas sziklatalapzaton álló, négy és fél méter magas csodaszarvast és egy Az arany dinamikája címet viselő monumentumot.

A másik történet: ugyanabban a hónapban egy, a XII. kerületi önkormányzat által felkért, történészekből álló szakértői bizottság azt javasolta az önkormányzatnak, hogy távolítsa el a felállítását, másfél évtizede viták keresztjében álló, a II. világháború kerületi áldozatainak emlékére állított turulszobrot, mert – a történészek szerint – a turulszimbólum nem tudja megjeleníteni a II. világháború valamennyi áldozatát, használata kegyeletsértő és a háború utolsó szakaszában elkövetett tömeggyilkosságok semmibe vételét jelenti. Az önkormányzat hajlott a változtatásra, de nem eltávolítani akarta a turult, hanem I. világháborús emlékművé átminősíteni, miközben a

II. világháború áldozatainak máshol más szimbolikájú emlékművet emelnek majd.

Tekintsünk el most a tervezett alkotások szimbolikájától, csak az eljárás módra koncentrálnva azt mondhatjuk, hogy az első történet napjainkban teljességgel tipikus, míg a második inkább szokatlan, atipikus. Az utóbbi években ugyanis szinte általánossá vált, hogy a megbízó – általában egy önkormányzat, az első történetben az MNB – direkt, közvetlen megbízást ad egy szobrásznak vagy egy „emlékműkészítőnek” egy pontosan definiált mű elkészítésére, ahelyett, hogy csak a leendő mű témáját megadva nyílt pályázaton versenyeztetné a művészi elképzeléseket. („Szobrászat és emlékműszobrászat két külön világ – jegyezte meg Genthon István művészettörténész még a két világháború között –, melyeknek sokkal kevesebb köze van egymáshoz, mint első pillanatra látszik... Az előbbinek alkotója szobrász, az utóbbinak állami zsoldba kényszerült emlék-

műkészítő.”) Meggyőző példája volt ennek az eljárás módnak 2014-ben az ötlet nyilvánosságra kerülésétől nagy vitát gerjesztett. A német megszállás áldozatainak emlékműve a Szabadság téren, amikor is az alkotó egy egyetlen nézetre felvázolt skicc alapján kapott közvetlen megbízást a kormánytól egy monumentális emlékműre. A kritikáknak, illetve a megszállási emlékmű hazug mondanivalóját cáfoló, társadalmi tiltakozásból létrejött és azóta is folyton változó Eleven emlékműnek csak annyi hatásuk volt, hogy az éjszaka felállított megszállási emlékmű-

Ez utóbbi egyben arra is rávilágít, miért tekinthető atipikusnak a korábbi második történet. Nagyon szokatlan és ritka ugyanis, az elmúlt évtizedben különösképpen, hogy a szakértői vagy társadalmi kritika vagy vita tényleges hatással van egy felállítandó vagy már felállított emlékmű további sorsára.

Ma ugyanis nagyon könnyű közterti szobrot vagy emlékművet állítani. Csak akarat és pénz kell hozzá. A megrendelőnek – amely az esetek többségében a közterületek fölötti rendelkezéssel bíró községi vagy városi, Budapesten a kerüle-

Az 1956-os forradalom központi emlékműve

vet végül fel sem avatták, s az immár hét éve álló emlékművet – bár ugyanaz a párt áll azóta is az ország élén – semmire nem „használták”: soha nem volt itt megemlékezés, koszorúzás, semmi – csak botrány.

ti önkormányzat, vagyis a politikai szféra – csak egyetlen kötelező lépést ír elő a jelenlegi jogi szabályozás: valamiféle „szakvéleményt” be kell szereznie a felállítandó műről. De ez csak egy darab papír, amit le-

fűznek majd az építési dossziéba a szerződések és számlák mellé, mert úgy törvényes, egyébként meg a „szakvélemény” bármit tartalmazhat és azt bárki aláírhatja, mert a döntéshozónak, vagyis az emlékmű megrendelőjének amúgy sem kell a benne foglaltakat figyelembe vennie.

Ugyanolyan abszurd ez a minden kötöttségtől mentes eljárás mód, mint amilyen abszurd volt – ellenkező előjellel – a Kádár-korszak emlékműállítási gyakorlata. Akkor ugyanis a községi, városi vagy kerületi tanács a létesítendő emlékmű terveiről először kikérte a párhuzamos (községi, városi vagy kerületi) pártbizottság, majd a megyei (Budapesten a fővárosi) pártbizottság véleményét, majd ezeket benyújtotta a Művelődésügyi Minisztériumnak. A minisztérium beszerezte a Képző- és Iparművészeti Lektorátus (Budapesten a Budapest Galéria) szakvéleményét, maga is állást foglalt az ügyben, és az egész csomagot továbbküldte az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságához. Ugyanis minden emlékműről az állampárt agitprop bizottsága döntött.

A Kádár-korszakban tehát két állami szerv és három pártbizottság politikai véleményével szemben egyetlen szakmai értékelés állt. Ma pedig csak egyetlen politikai vélemény van, a megrendelőé, a „szakvélemény” csak formai kritérium egy köztéri mű felállításához, érdemi szerepe a nullával egyenlő.

Volt tehát egy túlbonyolított, ideológiával mélységesen átítatott döntési folyamat, amit a rendszerváltás óta eltelt három évtized alatt sikerült teljesen kiüresíteni. Azokat

a szervezeteket, amelyek képesek voltak szakmai követelményeknek hangot adni (történeti hitel, urbanisztikai és esztétika szempontok stb.), teljesen ellehetetlenítették. Nem csoda, hogy úgy érezhetjük: ha eltekintünk ideológiai töltetüktől, a Kádár-korszak köztéri alkotásai plasztikailag sokkal műveesebbek, mint az elmúlt évtized szakmai kontroll nélkül készült és felállított alkotásai.

Miért is vannak egyáltalán emlékművek? A nemzeti ünnepek és emléknapok jelekkel megjelölt helyeket igényelnek a települések közterein, ahol a helyi közösség az ünnep napján összejöhet emlékezni, kicsit cinikusabban fogalmazva: ahol a polgármester elmondhatja az ünnepi beszédet. Ilyen volt a szocializmus idején március 21. a tanácsköztársaság-emlékekkel, április 4. a szovjet hősi és felszabadulási emlékművekkel, valamint november 7. a Lenin-szobrokkal.

A politikai rendszer gyökeres megváltozása elsődlegesen a nemzeti ünnepeket definiálja újra, hiszen az új rendszer mást emel ki a múltból saját maga előképeként, mint a korábbi. Az ünnepek változása hozza aztán magával az emlékművek változását: a régiak eltüntetését és az újak felállítását.

A rendszerváltozás után március 15-én vissza lehetett térni a korábban évtizedekig hanyagolt Petőfi- és Kossuth-szobrokhoz, augusztus 20. azonban tömegesen igényelte az új Szent István-szobrokat (a korábban erőltetett „új kenyér ünnepe” és/vagy „alkotmány ünnepe” nem kívánt szerencsére megjelölt helyet), október 23. nemzeti ünnepé tétele pedig szintén töme-

gessé tette az '56-os emlékjeleket. S amikor az országgyűlés 2010-ben a „nemzeti összetartozás napjára” nyilvánította június 4-ét, a trianoni békeszerződés aláírásának napját, amely valójában a nemzet szétszórásának napja, akkor borítékolható volt a Trianon-emlékek számának ugrásszerű növekedése.

Nézzük meg kicsit közelebbről ezeket a változásokat. A magyarországi köztéri alkotások legnagyobb és folyamatosan bővülő adatbázisa, a Köztérkép (kozterkep.hu) 2021. május közepén 36,6 ezer magyarországi vagy magyar vonatkozású külföldi (köztük csaknem 8 ezer budapesti) mű adatait, leírását és fényképes bemutatását tartalmazza. A rekordokat egy túlnyomórészt amatőrökből álló közösség tagjai töltik fel, a kontrollt pedig maga a közösség gyakorolja. Az adatbázisból kinyert adatok így a tudományos kvantifikáció feltételeinek nem felelnek meg, a tendenciákat azonban – a rekordok nagy száma miatt – kitűnően mutatják.

Vegyük először augusztus 20-át, Szent István napját. A keresőben a felállítás idejét 1989 és 2020 között beállítva, történelmi kapcsolódásként pedig „Szent István” nevét beírva 415 alkotást listáz a program. Az államalapító király emléket őrző alkotások természetesen korábban is készültek: 1944-ig 163 a találatok száma templomokban és közterületeken, 1945 és 1988 között azonban csak 37 alkotás született (ebből is csak 10 hazai köztéri alkotás, a többi templomi vagy külföldi). Vagyis az összes Szent István-emlék mindössze 6 százaléka született a szocializmus négy évtizede alatt, több mint kétharmada (67,5 száza-

lék) pedig az elmúlt harminc évben. Ez utóbbit évtizedenként tovább bontva 1989 és 1999 között 44 mű (10,6 százalék), 2000 és 2009 között 274 mű (66 százalék), 2010 és 2020 között pedig 97 mű (23,4 százalék). Vagyis a tendencia egyértelmű: az államalapítás millenniuma adott óriási lökést a Szent István-emlékek állításának, aztán gyorsan le is csengett ez a hullám.

Október 23. éppúgy harminc éve nemzeti ünnep, mint amióta augusztus 20. ismét Szent István-nap, de van egy lényeges különbség: az 1956-os forradalomnak korábban nem volt köztéri emlékezete. (Illetőleg igen kis számban korábban is voltak 1956-ra reflektáló emlékművek, ezek azonban a „másik oldal” emlékei voltak. A Kádár-korszak a forradalom leverésében fogant, a fennállása alatt állított emlékek tehát nem a forradalom, hanem – korabeli szóhasználattal – „a néphatalom védelmében” elesettek emlékét őrizték, ezért a rendszerváltás után maradéktalanul el is tűntek a közterekről.) A köztérkép kereső az „1956” történelmi paramétert bejelölve 814 alkotást listázott 1989 és 2020 között. Számuk tehát csaknem duplája ugyanezen időszak Szent István-emlékeinek. Az évtizedes bontás alapján időbeni eloszlásuk sokkal egyenletesebb: 1989 és 1999 között 186 mű (22,8 százalék), 2000 és 2009 között 336 mű (41,3 százalék), végül a harmadik évtizedben, 2010 és 2020 között 291 mű (35,9 százalék). A Szent István-emlékekhez hasonlóan ezek felállításában is a középső évtized volt a domináns, de az 1956-os emlékeknél a felfutási és lefutási görbe sokkal laposabb. Ugyanezt mutat-

ják a forradalom kerek évfordulói is: a 40. évforduló évében (1996) 31 mű készült, az 50. évfordulóra (2006) csaknem hatszor ennyi, 182 mű, míg a 70. évfordulóra ez kb. megfelelőződött, 95 művet állítottak.

Trianon köztéri emlékezete is a rendszerváltással támadt fel. A Horthy-korszakban ezek az emlékművek egyértelműen az irredenta politikai célok szolgálatában álltak, vagyis nem csupán az ország feldarabolására emlékeztettek, hanem ennek revíziójára, a területek visszaszerzésére buzdítottak. Legnagyobb számban országzászlókat állítottak, melyeken félárbócra engedett lobogó emlékeztetett az elvégzendő feladatra, a területi revízióra. A szocialista korszak első felében Trianon gyakorlatilag tabu volt, az 1970-es évektől pedig szűk

körű szaktudományos feldolgozások tárgya. Nem véletlen tehát, hogy a rendszerváltozás után a Horthy-korszak mintáit követve tért vissza Trianon emlékezete a közterekre. A Köztérkép adatbázisában 1989 és 2020 között 193 Trianonra reflektáló alkotást találunk. Számuk tehát kevesebb mint a fele a Szent István- és kevesebb mint negyede az ugyanabban a periódusban felállított '56-os emlékeknek. Az átmenet évében, 1989-ben, amikor már 20 darab '56-os emlék (többségük kopjafa) állt országszerte, egyetlen Trianon-emlék sem létesült. Az 1990-es években 13 (6,7 százalék) ilyen alkotást állítottak, kettő kivételével valamennyi országzászló, és a 11 országzászlóból hét rekonstrukció, tehát a Horthy-korszakban már állt, majd 1945 után lebontott

Az összetartozás emlékhelye

alkotás újjáépítése. A következő évtizedben, 2000 és 2009 között a számuk megháromszorozódott, 43 (22,3 százalék) Trianonhoz kapcsolódó alkotást állítottak fel ország-szerte. Ezek közül 16 országzászló, amiből tíz rekonstrukció. Az elmúlt évtizedben, 2010 és 2020 között készült a három évtized 193 alkotásának 71 százaléka, 137 mű. Az országzászlók és rekonstrukciók aránya tovább csökkent, 21 országzászló és csak három rekonstrukció. Az országzászlók mellett tehát ebben az évtizedben jelentek meg tömegesen a zászlószimbolikától el-lépő Trianon-emlékművek.

A kerek évfordulók ugyanezt mu-tatják. 1990-ben, a 70. évforduló évében egyetlen országzászlót re-konstruáltak. 2000-ben a 80. év-forduló is viszonylag visszafogott a maga öt emlékjelével. Néhány nap-pal a 90. évforduló előtt, 2010 máju-sának utolsó napján, alig több mint két héttel az új országgyűlés megalakulása után a Fidesz–KDNP kétharmados többsége a „nemzeti összetartozás napjává” nyilvánította június 4-ét, s ezzel megindult az emlékműgyártás.

Az a viszonylag rövid idő alatt végbement mennyiségi felfutás, mondhatni, dömping, ami a Szent István-, az 1956-os és a Trianon-emlékek esetében történt, szükség-szerűen járt együtt a művészi mi-nőség drasztikus esésével.

Ez talán legkevésbé a Szent Ist-ván-emlékműveket érintette, mert ezek a hagyományos ábrázolás nyomdokain haladtak, elvonatkoz-tatás alig-alig fordult elő: realistán ábrázolt vagy kissé elnagyolt, de felismerhető szakállas férfi koro-nával, gyakorta a Szent Koronával,

keresztrel, kettős keresztrel, or-szágalmával, jogarral, karddal, ke-resztként felmutatott karddal stb.

1956 köztéri emlékezete ennél sokkal változatosabb. A Nagy Imre társai temetések a 301-es parcel-lában felállított 301 kopjafa mintá-jára az első években köztereken is olcsó, gyorsan elkészíthető kopjafá-kat állítottak '56 emlékére. Később aztán a maradandóbb anyagból készült plasztikus emlékeken ál-talában a forradalom realistán áb-rázolt szimbólumai jelentek meg – sokszor közhelyesen: lyukas zászló, Kossuth-címer, poraiból feltámadó főnix, láng, tömeg stb. A 2006-ban a Városliget szélén felállított köz-ponti emlékmű sok értetlenkedést és vitát kavart elvontságával: ék alakban felállított, hátul rozsdás, alacsony és egymástól távol álló vasoszlopok, amelyek az ék éle felé haladva egyre szorosabban állnak, egyre magasabbak és fényesebbek, míg az ék éle fényes, tömör és felha-sítja a köveget. Vagyis a képi üze-net annyi, hogy az elszigetelt egyé-nekből összeálló tömeg mindenre képes – ami igaz ugyan '56-ra, de igaz minden más forradalomra is.

A Trianon-emlékek esetében alig-ha beszélhettünk bármikor is művé-szi minőségről. A Horthy-korszak-ban a mozgósító politikai üzenet volt a legfontosabb, s ez általában közhe-lyes, szájbarágó szimbolikával jelent meg. A rendszerváltás után – mint láttuk – a Trianon-emlékek túlnyo-mó többsége az utolsó tíz év termé-ke. Végignézve a Köztérképen ezek képi dokumentációját, tucatnyit sem találunk, amely túllép a birodalmi címer, Kossuth-címer, Szent Koro-na, kettős kereszt, turul, kopjafa, Trianon előtti és utáni országtérkép

vagy ezek bármilyen kombinációjának elcsépelet közhelyein.

Ezek a sablonok okozzák, hogy a magyarság együvé tartozásának pozitív tartalma ezeken a műveken másokkal szemben negatív érzelmeket gerjeszt. Ezt teszi a 2020-ban Budapesten, az Alkotmány utca Kossuth téri torkolatában, a Parlamenttel szemben kialakított központi Trianon-émlékmű is, Az összetartozás emlékhelye. A száz méter hosszú, az utcaszintről induló és egyre mélyülő rámpa mélyén egy emlékláng ég, a rámpa két oldalfalára pedig Magyarország 1913. évi helységnévtárának településneveit vésték. A gond ezzel az – mint erre sokan időben, de eredménytelenül rámutattak –, hogy ez a helységnévtár ezrével tartalmaz olyan, hivatalosan magyarosított településneveket, amelyeket az akkori ország tisztán vagy többségében nemzetiségű lakosságú településein soha nem használtak.

Az egész Trianon-émlékműhalmaz plasztikai megjelenése azt bizonyítja, hogy amíg a politika szféra politikai szándékkal közelít Trianonhoz, addig nem születhet invenciózus művészi alkotás.

Az 1990-es évek elején naivan azt hittem – akkor már egy évtizede írtam cikkeket, tanulmányokat,

könyvet köztéri emlékekről –, hogy az immár valóban választott politikusokat elgondolkodtatja a Lenin-szobrok és felszabadulási emlékművek tömeges lebontása. Naivan azt reméltem, hogy az – akkor még a szocialista korszak termékének és sajátjának vélt – emlékműkultusz lecseng, véget ér, a politikai emlékművek pedig eltűnnek és nem termelődnek újra. De aztán bebizonyosodott, s ez tényleg logikus is, hogy egy versengő politikai térben a politikai szférának nem kevesebb, hanem több emlékműre van szüksége, mint a mégoly puha diktatúrának.

Nem hiszem, hogy lehetséges, de azt sem hiszem, hogy szükséges lenne a köztéri szobrászatot „politikátlanítani”. A politikusokat azért választjuk, hogy a köz ügyeit intézzék, a közterek ügyei pedig közügyek. Felesleges szakértői bizottságokat létrehozni, ha azokat szervezetileg és anyagilag az önkormányzat, a politikai szféra alá soroljuk. Azt kellene itt végül írnom, hogy önkorlátozó politikára, önkorlátozó politikusokra lenne szükség – de ennyire naiv történészként nem lehetek. Ilyenre ugyanis nem nagyon van példa a történelemben. A helyzet sajnos reménytelen – és az is marad.